

Психологія суб'єкта правоохоронних органів у світлі положень методологічної концепції О.М. Ткаченка

О.І. Кудерміна
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри юридичної психології, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ

Статтю присвячено аналізу наукової спадщини вітчизняного методолога психології О.М. Ткаченка. У статті визначено основні положення його методологічної концепції, які дозволяють розглянути психологічні проблеми онтології та генезису суб'єкта правоохоронних органів.

Статья посвящена анализу научного наследия отечественного методолога психологической науки А.Н. Ткаченко. В статье определены основные положения его методологической концепции, которые позволяют рассмотреть психологические проблемы онтологии и генезиса субъекта правоохранительных органов.

Article is devoted the analysis of a scientific heritage of a the ukrainian psychological science methodologist by A.N. Tkachenko. In article the main theses of its methodological concept which allow to analyze psychological problems of ontology that of an origin of the subject of police activity are defined.

Ключові слова: суб'єкт правоохоронної діяльності, онтологія, генезис, детермінанти.

Постановка проблеми

Актуальність нашого дослідження детермінована розвитком самої психологічної науки, яка, акумулюючи величезний потенціал у вигляді численних прикладних досліджень, переходить до вивчення сутності та динаміки певних психологічних феноменів на більш глибокому рівні. Необхідність визначення категоріального поля поняття *суб'єкт професійної, насамперед правоохоронної, діяльності*, шляхів онтологічного та гносеологічного його розуміння, окреслення іманентних йому характеристик, функціонально-динамічного наповнення – ось далеко не повний перелік теоретичних підвалин аналізу заявленої проблеми. На думку видатного українського психолога С.Д. Максименка, «суб'єкт діяльності – біла пляма в психології» загалом [1]. Саме нагальна необхідність в теоретичному осмисленні поняття «суб'єкт правоохоронної діяльності» зумовлює спрямування нашого наукового погляду в простір

методологічного розуміння категорії «суб'єкт».

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми психології суб'єкта правоохоронної діяльності певним чином відображені в наукових дослідженнях М.В. Костицького, В.Г. Андросюка, Л.І. Казьміренко, Г.О. Юхновця, С.А. Тарарухіна, С.І. Яковенко, В.С. Медведєва, В.М. Синьова, В.І. Барко, Васильєва, М.І. Єнікеева, Ю.В. Чуфаровського. Кожен зі згаданих науковців звертався до питань психології суб'єкта правоохоронної діяльності в межах предмета свого дослідження – аналізу психологічних детермінант неправомірної та правомірної агресії працівників ОВС, розгляду механізмів впливу соціальних стереотипів у формуванні професійної свідомості майбутніх юристів, дослідження чинників та умов формування в молодих правоохоронців необхідних якостей для успішного вирішення оперативно-службових завдань,

аналізу схильності працівників ОВС до девіантної поведінки тощо.

Невирішені частини загальної проблеми

На сьогодні, незважаючи на великий багаж теоретичних та експериментальних досліджень, у юридичній психології відсутнє теоретично обґрунтоване розуміння суб'єкта правоохоронної діяльності. Наявні дослідження деяких аспектів психології суб'єкта правоохоронної діяльності потребують узагальнення та опрацювання з метою розробки теоретико-методологічних засад комплексного та всебічного аналізу психології правоохоронця. Одним із актуальних напрямків розробки методологічних засад психологічного аналізу суб'єкта правоохоронної діяльності, на нашу думку, є аналіз та опрацювання існуючих в психології поглядів на проблему онтології суб'єкта діяльності, особливостей та детермінант його становлення. Аналіз вітчизняного наукового доробку в царині психології суб'єкта дозволяє стверджувати про значний внесок у його розробку таких видатних науковців, як Г.С. Костюк, В.В. Зеньківський, В.О. Татенко, О.М. Ткаченко. Наукова спадщина останнього, на нашу думку, ще не знайшла свого достатнього відображення в роботах сучасних науковців.

Формулювання цілей статті

Метою статті стало окреслення основних положень методологічної концепції О.М. Ткаченка, які виступають базисними в дослідженні психології суб'єкта правоохоронної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Наприкінці 70-х років ХХ століття спробу системного аналізу категоріального апарату психологічної науки, в тому числі співвідношення категорій особистість, суб'єкт, індивід, індивідуальність, зробив талановитий український методолог О.М. Ткаченко.

На думку О.М. Ткаченка [2, 4], вивчення конкретно-наукових категорій (їх природи, функцій, взаємозв'язку) має велике науково-практичне значен-

ня як для пізнання загальної структури та еволюції знань, так і для визначення закономірностей розвитку категоріального способу мислення вченого. Серед завдань, що мають надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення для сучасної психологічної науки, науковець виділяє такі важливі завдання, як розгляд історичного генезису тієї чи іншої категорії у зв'язку з дослідженням відповідної методологічної проблеми та аналіз ролі наукових шкіл та напрямків у розвитку психологічних категорій.

Оригінальним, на нашу думку, є тлумачення науковцем протистояння двох класичних для радянської психології підходів – «внутрішнє через зовнішнє» та «зовнішнє через внутрішнє» [2, 38–39]. А саме: «внутрішнє і зовнішнє в детермінації психіки слід розглядати як поєднані одне з одним таким чином, як вдих і видих живої істоти. Зняття протилежності зовнішнього і внутрішнього досягається в реальній діяльності суб'єкта, в об'єктивованих продуктах його творчості». В підтвердження своїх думок він наводить твердження Мегрелідзе К.Р.: «Річ, створена суб'єктом, справа, зроблена ним, отримуючи об'єктивне існування, набуваючи соціального буття, доступного для інших, залишаються все-таки «його» і, як такі, виступають кращим виразом сутності індивіда» [Див. Мегрелідзе К.Р. Основные проблемы социологии мышления. – Тбилиси, 1973. – С. 156].

Пояснюючи свою позицію, Ткаченко О.М. стверджує, що «в діяльності суб'єкта психічне реально постає як єдність зовнішнього і внутрішнього, суб'єктивного і об'єктивного: завдяки діяльності відбувається «об'єктивізація» суб'єкта і «суб'єктивізація» об'єкта. В результаті він приходиться до наступного висновку: «Таким чином, в історії психологічного пізнання обидві формули («зовнішнє через внутрішнє», «внутрішнє через зовнішнє»), взяті ізольовано одна від одної, виявились однобічними: перша не враховувала активності носія психічного, друга ж гіпертрофувала діяльне начало в людині. З діалектико-матеріалістичної точки

зору, психіка суб'єкта детермінується продуктами його взаємодії з об'єктами, а не об'єктом чи суб'єктом зокрема. В цьому єдиному процесі взаємодії представлено у взаємозв'язку відбиття зовнішнього через внутрішнє, так і внутрішнього через зовнішнє. Замість двох антитетичних формул можна запропонувати робоче формулювання принципу детермінізму, яке знімає (зберігає і заперечує) обидві: психіка суб'єкта детермінується продуктами актуальної і постактуальної взаємодії з об'єктом і сама виступає як важлива детермінанта поведінки і діяльності людини. Поняття «продукт» діяльності знімає протилежність зовнішнього – внутрішнього, об'єктивного – суб'єктивного, оскільки продукт – це суб'єктивований (розпредмечений) об'єкт і об'єктивований (опредмечений) суб'єкт» [Там само, С. 39].

Суттєвим для нас є тлумачення науковцем суб'єкта як носія філогенетичного і онтогенетичного психічного досвіду, в структурі якого вичленовуються два найголовніші рівні детермінації поведінки – біопсихічний і соціопсихічний. На думку науковця, «для визначення рівнів детермінації поведінки людини (наша вставка) як цілісних модифікацій суб'єкта діяльності використовуються такі терміни, як організм, індивід, особистість, індивідуальність. Зокрема, виділяють індивідуальність (Б.Г. Ананьєв), «організм як діяч в середовищі – людина як активний діяч в суспільстві» (М.Я. Басов), суб'єкт – особистість (П.Я. Гальперін), індивід – особистість (А.Н. Леонт'єв), індивід – суб'єкт – особистість (Ш.А. Надірашвілі), реактивний – цільовий рівень (Т. Томашевський), організм – індивід – особистість (М.Я. Басов)» [3, 30]. За різними назвами, на думку Ткаченка, криються подібні (при звичайних варіаціях) характеристики трьох важливих рівнів. Організм (за М.Я. Басовим, М.Г. Ярошевським), індивід (за М.Г. Ярошевським) – це цілісна модифікація суб'єкта активності на певному рівні. Організм («індивід» – за Б.Г. Ананьєвим, А.Н. Леонт'євим, Ш.А. Надірашвілі, «суб'єкт» – за П.Я. Гальперіним)

– це цілісність, неділимість, єдність суб'єкта на первинному психофізіологічному рівні. Не тільки генотипічність (загальнобіологічна детермінація – вродженість, спадковість психічних властивостей), але і фенотипічність (біопсихічна детермінація – набуття в індивідуально пристосованій поведінці психічних властивостей) характеризують цей рівень. Індивід («особистість» – за Б.Г. Ананьєвим, П.Я. Гальперіним, А.Н. Леонт'євим, «суб'єкт» – за Ш.А. Надірашвілі) – це суб'єкт суспільних відносин. Система соціально-типових властивостей людини (рівень соціопсихічної детермінації) становить сутність індивіда. Особистість («індивідуальність» – за Б.Г. Ананьєвим) – вищий рівень прояву активності суб'єкта. Це особливий підрівень соціопсихічної детермінації, який характеризує соціально неповторні, оригінальні властивості психіки людини як особистості.

На думку В.В. Рибалки [4, 287], важливим в поглядах О.М. Ткаченка є визнання того факту, що людина завжди залишається суб'єктом і об'єктом суспільної взаємодії. Як суб'єкт вона діє на об'єкт багаторівнево: як організм – на природне середовище, як суспільний індивід – на рівних собі (соціальне оточення), як особистість – на створюване культурно-історичне середовище. Тому характер впливу людини на світ на різних рівнях змінюється. На рівні організму людина лише в силу своєї присутності як природної істоти впливає на природне середовище. На рівні індивіда вона діє вже на певне соціальне оточення. На рівні особистості взаємодія набуває активно-перетворювального характеру. Суб'єкт завжди є активним началом. Це його не акциденція, а сутність. Але активність має різні прояви. Людина як особистість – це творець, перетворювач зовнішнього і внутрішнього світу. Зазначені погляди методолога дозволяють зробити певні висновки: *по-перше* – декларується виділення трьох рівнів інтеграції людини: організм, індивід, особистість; *по-друге* – всі вищезгадані рівні є модифікацією поняття суб'єкт; *по-третє*, суттєва

характеристика суб'єкта – наявність активності, але в різних проявах, приаманних кожному рівню інтеграції людини. Викликає певні зауваження позиція О.М. Ткаченка щодо авторської характеристики особистості: *по-перше*, особистість – це вершинне утворення в ієрархічній структурі людини, і її ознакою є індивідуальна неповторність (зміщується акцент в бік категорії індивідуальності); *по-друге*, індивідуальна неповторність особистості залежить тільки від соціальних факторів (біологічні повністю відкидаються, але тоді немає місця задаткам як джерелам творчості особистості, безумовно, за умови сприятливих соціальних умов); *по-третє*, розгляд особистості як своерідної системи психічних властивостей, які визначають індивідуально-неповторний спосіб соціально перетворюючої активності з реалізацією суспільних ідеалів автоматично «викидає» з предметного поля категорії особистості людей з антисоціальною спрямованістю, наприклад правопорушників, які теж є особистостями.

Диференціація рівнів організму та індивіда, наведена О.М. Ткаченком, не є повністю переконливою. Простежується перебільшення значення генотипної складової (наприклад, потреби суб'єкта в суспільній формі життя – «стадна тварина» Аристотеля) в детермінації соціальної поведінки суб'єкта. Наявність у психічних явищах соціальних вкраплень не заперечується нами, але їх питома вага в фенотипності психологічних явищ значно більша.

Важливим для нашого дослідження виступає твердження О.М. Ткаченка про активний характер психічного відображення суб'єкта на будь-якому рівні. Це або відбір (селекція) чуттєвих, біологічно значущих сигналів, або раціональне (розумове) пізнання в процесі засвоєння та творення суспільно-історичного досвіду. «Змінюється лише характер і міра активності при переході від нижчих до вищих рівнів організації поведінки. Активність психічного на загальнобіологічному і біопсихічному рівні проявляється у випереджувальному відобра-

женні (П.К. Анохін, М.О. Бернштейн), екстраполяції просторово-часових залежностей (Л.В. Крушинський), на соціально зумовленому рівні – у прогностичній функції людської свідомості» [2, 44]. Виходячи з цього, комплексний розгляд суб'єкта правоохоронної діяльності повинен спиратися, в тому числі, на дослідження характеру та міри його активності як детермінанти досягнення ним професійного акме – вищого рівня розвитку фахівця.

У ході вивчення вагомого наукового спадку О.М. Ткаченка нами визначено похідні положення подальшого наукової розробки порушеної для обговорення проблеми, а саме:

1. Розгляд детермінант становлення суб'єкта правоохоронної діяльності повинен ґрунтуватися на аналізі широкого поля чинників – від визначення їх у психіці самого суб'єкта до вичленування їх в соціальному та професійному середовищі. «Спроби знайти головні детермінанти поведінки або в самій психіці, або тільки в зовнішньому полі дій суб'єкта – це своерідна втеча від питання про те, чи існує причинно-наслідковий зв'язок між психічними і фізіологічними явищами» [2, 65].

2. Розгортання процесу дослідження психічних та психологічних рівнів детермінації поведінки суб'єкта правоохоронної діяльності повинне базуватися на всебічному аналізі детермінант зовнішнього світу – соціального загалом та, зокрема, професійного. «І свідомість, і мозок людини є продуктом соціальних умов її розвитку. Природничо-наукові дані свідчать, що формування мозкових структур у тварин закінчується переважно до моменту їх народження, тоді як у людини розвиток мозку продовжується і після її народження.... Першопричиною як психічних, так і нейрофізіологічних явищ є зовнішній світ, взаємодія суб'єкта з природним та соціальним середовищем. Психічні та нейрофізіологічні процеси невідривні, їх реальна динаміка вплетена в процес взаємодії суб'єкта з предметною дійсністю. Це не два паралельних ряди, як

стверджували дуалісти, а єдиний ряд, включений у реальну діяльність індивіда, зумовлений нею і її зумовлюючий» [2, 67].

3. Оперування в наших наукових пошуках категорією психічного образу як інваріантом дослідницького апарату психології вимагає чіткого розуміння того, що ця категорія «не працює» за межами системи інших. За предметним образом, що є набутком свідомості суб'єкта, приховані предметна дія, мотив, його ставлення до інших людей, особистісна значущість та сприйнятливність інформації, яка вміщена в образі – чуттєвому та розумовому. «Суб'єктивність і об'єктивність психічного образу — взаємодоповнювальні його характеристики. Подібно до того, як природу світла неможливо розкрити лише як хвильову або як лише корпускулярну, так не можна образ описувати або як суб'єктивний, або лише як об'єктивний... Чуттєвий і мислительний образи будуються і реально функціонують у взаємозв'язку з діями, у зовнішній предметній діяльності. Образ виявляється залежним від операцій (дій), на основі яких він формується. В свою чергу, образ, оскільки він несе інформацію про результати виконання дій суб'єктом, виконує регулятивну функцію... Образ, оскільки в ньому відображена навколишня дійсність, є регулятором і координатором дій суб'єкта... Образ залежить як від системи операцій (дій), на основі яких він формується, так і від спонукань (мотивів поведінки), які його забезпечують необхідною «енергією». Динаміка мотивації поведінки суттєво впливає на динаміку побудови і перебігу психічного образу. Завдяки мотивам образ набуває вибіркового, характеру. Селективність, вибірковість образу зумовлюється як попереднім перцептивним досвідом, так і актуалізованою системою спрямованості особистості» [2, 86–87].

4. Фокусування уваги в ході дослідження психоактиваційної складової суб'єкта правоохоронної діяльності повинне ґрунтуватися на аналізі спонукально-мотиваційної сфери психі-

ки людини. «Питання про спонукальні сили поведінки, про мотиваційний аспект психічної реальності становить стрижень психоактиваційної проблеми... Психіка виконує не тільки орієнтувальну і регулятивну функції, а й функцію оцінки корисності — шкідливості об'єктів взаємодії і визначення вектора й інтенсивності спонукань» [2, 104]. Крім цього, спонукально-мотиваційну сферу суб'єкта правоохоронної діяльності слід розглядати як вираження суб'єктно-об'єктних відносин, включаючи в предметне поле аналізу, насамперед, попередні, актуальні та потенційні впливи чинників діяльнісного характеру. «Природа мотивів повинна бути виведена не з ізолюваного суб'єкта (його станів), не з об'єкта (предмета, що є метою, смислом діяльності), а з їх взаємодії. Тільки через розкриття характеру актуальної і потенціальної взаємодії суб'єкта і об'єкта відкривається шлях до адекватного трактування як мотивів, так і дій, і образів» [2, 115].

5. Характеристика мотивів діяльності правоохоронця повинна базуватися на положеннях про складну ієрархічну структуру спонукально-мотиваційної сфери суб'єкта та закономірностях детермінації її рівнів. В той же час, генезис мотивів професійної діяльності правоохоронця обумовлений широким колом факторів, а саме: об'єктивними соціально-економічними та політичними умовами перебігу професійної діяльності (ставлення влади та населення до міліції, соціальне забезпечення та захист тощо) та суб'єктивними – привабливістю та значущістю професії міліціонера для суб'єкта. «...Один з рівнів мотивації може переважати тільки за наявності його взаємодії з іншим рівнем. При «відключеності» одного з них питання про відносне превалювання знімається. У разі наявності процесів домінування як їх умова виступає взаємодія. Дослідження ієрархічних залежних рівнів мотивації дозволяють ескізно визначити один з найважливіших факторів домінування соціопсихічної мотивації. Такою є певна «рівновага», «насиченість» біогенних потреб і

пов'язаних з ними мотивів у стабільних умовах діяльності людини... Для мотивів, зумовлених біологічними факторами, певно, властива гомеостатичність, без якої ускладнене встановлення примату соціогенної мотивації в поведінці індивіда. Ускладнення ж діяльності індивіда ставить нові завдання, активізовані лише вищим соціальним рівнем мотивації. Але вирішення цих завдань залежить від певної «реалізованості» базових мотивів. Розвиток мотиваційної сфери особистості пов'язаний із зростанням домінантності, відносної самостійності соціогенних мотивів, що постає не як розірваність зв'язків з біогенною мотивацією, а новий рівень їх взаємовідносин. Самі ж біогенні мотиви не є асоціальними, оскільки вони такий же продукт історії, як і психо-соціальні. У конфліктних «взаємовідносинах» біопсихічних і соціопсихічних мотивів суттєву роль в утвердженні примату останніх відіграє їх сила і значущість для особистості... Потреба (необхідність) виконання діяльності, яка є на даний момент, слід розглядати як соціогенну мотивацію, оскільки мотиви трудової діяльності – це прояв соціальної активності індивіда» [2, 116–117].

6. Професійна діяльність суб'єкта правоохоронної діяльності є соціальною, тобто є проявом соціально зумовленого рівня активності його поведінки. Для вичерпного відображення процесу становлення суб'єкта правоохоронної діяльності необхідно залучити до предметного поля дослідження категорію, що описує особливості соціопсихічного рівня детермінації його поведінки загалом та специфічні особливості окремих його аспектів, а саме – дефініцію спілкування. Це обумовлено специфікою професійної діяльності правоохоронців. Зазначена специфіка полягає в детермінації діяльності правоохоронців успішністю перебігу процесу їх професійного спілкування. При цьому, генезис категорії спілкування повинен ґрунтуватися на існуванні зворотної детермінації – обумовленості перебігу процесу професійного спілкування особливостями правоохоронної діяльності. «Спілкуван-

ня завжди має предметно-історичний контекст, предметний зміст, який «відображається» в продуктах діяльності, в яку воно з самого початку ввімкнено. Спілкування спершу виникає в трудовій колективній діяльності, в праці... Спілкування являє собою не тільки необхідний, а й найбільш суттєвий соціально-психологічний аспект будь-якої діяльності... Пряме чи опосередковане спілкування є невідривним компонентом будь-якої людської діяльності. Спілкування, в первісних своїх формах виступаючи як компонент і умова виконання будь-якої трудової діяльності, в окремих випадках набуває відносно самостійного характеру і функціонує як обмін соціальною інформацією. Але і в цьому разі спілкування завдяки складним опосередкуванням підпорядковано підготовці чи виконанню певного виду діяльності» [2, 135].

7. Кожен рівень активності поведінки суб'єкта правоохоронної діяльності повинен бути описаний за допомогою притаманної йому висхідний одиниці аналізу. Елементарними «клітинками» аналізу поведінки на рівні індивіда виступають психофізіологічні реакції як результат об'єктивізації біопсихічних властивостей суб'єкта. Висхідною одиницею аналізу на рівні особистості виступає соціопсихічний акт як дія людини внаслідок усвідомлення необхідності як такої в умовах соціуму. На рівні індивідуальності відповідною одиницею є свідоме прийняття соціальною необхідності і вільна творча дія суб'єкта правоохоронної діяльності згідно з пізнаваними законами дійсності. «Суб'єкт завжди є активним началом. Це його не акциденція, а сутність. Але активність...має різні рівні прояву. Людина як особистість (*індивідуальність, в нашій інтерпретації*) – це творець, перетворювач зовнішнього і внутрішнього світу. І ця її якість розкривається не тільки через категорії самооцінки та свободи вибору (саморегуляції), а й через категорію творчої мотивації» [2, 174–175]. «Кожний рівень активності поведінки знаходиться в «мережі» відповідних категорій. Вив-

чення тенденцій розвитку категоріального апарату психології показує, що при переході від одного досліджуваного рівня до іншого ускладнюється і збагачується категоріальна «мережа», відображаючи ускладнення об'єкта дослідження. Кожний із трьох виділених рівнів активності поведінки описується у відповідних циклах категорій: а) організм (*індивід*): образ, дія, мотив; б) індивід (*особистість*): спілкування – відособлення; свідомість – несвідоме; психосоціальний образ, психосоціальна дія, психосоціальна мотивація; в) особистість (*індивідуальність*): самосвідомість-надсвідоме; самооцінка, свобода вибору, творча мотивація» [2, 196].

Висновки

Наданий у статті аналіз основних положень методологічної концепції О.М. Ткаченка дозволяє визначити засади комплексного психологічного аналізу суб'єкта правоохоронної діяльності, а саме:

- розгляд детермінант становлення суб'єкта правоохоронної діяльності повинен ґрунтуватися на аналізі широкого поля чинників – від визначення таких в психіці самого суб'єкта, так й у вичленуванні їх в соціальному та професійному середовищі;

- розгортання процесу дослідження психічних та психологічних рівнів детермінації поведінки суб'єкта правоохоронної діяльності повинне базуватися на всебічному аналізі детермінант зовнішнього світу – соціального загалом та, зокрема, професійного.

- категорія психічного образу як інваріант дослідницького апарату психології вимагає чіткого розуміння того, що ця категорія «не працює» за межами інших систем;

- дослідження психоактиваційної складової суб'єкта правоохоронної діяльності повинне ґрунтуватися на аналізі спонукально-мотиваційної сфери психіки правоохоронця;

- характеристика мотивів діяльності правоохоронця повинна базуватися на положеннях про складну ієрархічну структуру спонукально-мотиваційної сфери суб'єкта та закономірностях детермінації її рівнів;

- для вичерпного відображення процесу становлення суб'єкта правоохоронної діяльності необхідно залучити до предметного поля дослідження дефініцію *спілкування*;

- кожен рівень активності поведінки суб'єкта правоохоронної діяльності повинен бути описаний за допомогою притаманної йому висхідної одиниці аналізу.

Список використаних джерел

1. Максименко С.Д. Общая психология / Сергей Дмитриевич Максименко. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 528 с.
2. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології / Олександр Миколайович Ткаченко. – К. : Вища школа, 1979. – 198 с.
3. Ткаченко А.Н. Взаимосвязь объяснительных принципов психологической науки / А.Н. Ткаченко // Вопросы психологии. – 1977. – № 4. – С. 27–39.
4. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології / Валентин Васильович Рибалка. – К. : Ніка – Центр, 2003. – С. 204.